

ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԲԱՌԱՐԱՆԱԳՐԱԿԱՆ
ԺԱՌԱՆԳՈՒԹԻՒՆԸ ՀԱՅԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ
ԶԱՐԳԱՅՄԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Հայ տպագիր բառարանագրութեան առաջին փուլը սկիզբ է առնում Ժ. Ղարից եւ տեւում է մինչեւ Ժ. Ղարի վերջը: Տպագիր առաջին բառարանը քարգմանական էր, եւ կազմել է Միլանի Ամբրոսեան դպրոցի հայագէտ՝ Ֆրանցիսկոյ Ռիվոլան (Dictionarium Armeno-Latinum, Միլան, 1621), այնուհետեւ՝ լեհահայ եպիսկոպոս Աստուածատուր Ներսիսովիչը (Dictionarium Latino-Armenium, Հռոմ, 1695):

Առաջին թարգմանական բառարաններին յաջորդում են գրաբարի բացատրական բառարանները: Առաջին բացատրական բառարանը Երեմիա Մեղրեցու «Բառգիրք Հայոց»ն է (Ալիկորնայ, [Livorno] 1698), որին յաջորդում է Մխիթարեան միաբանութեան արբահայր Մխիթար Սեբաստացու կազմած երկհատոր բառարանը:

Ժ. Ղարի սկզբին Սեբաստացու հիմնադրած միաբանութիւնը դարձաւ հայագիտութեան դարբնոցը, որտեղ ստեղծուեցին բառարանագրական, քերականական, մատենագիտական, կրօնական, պատմագիտական եւ բանասիրական բնոյթի ամենատարբեր աշխատութիւններ:

Մատենագիտական աշխատանքների այս համատեքստում առանձնակի դեր ու կշիռ ունի բառարանագրութիւնը, որի անկիւնաքարը դրուեց Մխիթար Սեբաստացու կազմած երկհատոր աշխատութեամբ («Բառգիրք հայկազեան լեզուի» Ա. 1749, Բ. 1769): Սեբաստացու այս աշխատանքն այլ կերպ կոչւում է «Հին հայկազեան քառարան» (ՀՀԲ), որը յետագայում հիմք հանդիսացաւ արբայութեան մէկ այլ բառարանագրական երկհատոր յուշարձանի՝ «Նոր քառգիրք հայկազեան լեզուի» աշխատութեան ստեղծման համար:

ՀՀԲԻ առաջին հատորը (Վենետիկ, 1749) ներառում է չուրջ 30.000 բառայօդուած եւ բաղկացած է հինգ մասից՝

ա) Բան առ ընթերցողս յաղագս առաջիկայ առաջաբանութեանցս:

բ) Բան առ ընթերցողս յաղագս առաջիկայ բառարանիս:

գ) Յուցակ իրաց ինչ, զօր արժան է գիտել այնմ, որ ի կիր արկանէ զբառգիրքս զայս:

դ) Յորդորակ առ բարուք գործածութիւն բառգրքի:

է) Բառգիրք հայկազեան լեզուի համառօտ բացատրութեամբ:

ՀՀԲԻ երկրորդ հատորը լոյս տեսաւ Մխիթար Սեբաստացու մահից յետոյ՝ աշակերտների համատեղ ջանքերով՝ առաջին հատորի հրատարակութիւնից քսան տարի անց (Վենետիկ, 1769):

Այս հատորը բաղկացած է չորս մասից՝

1. Մնացորդք գրաբառ բանից հայկազեան լեզուի համառօտ մեկնութեամբ: (Պարունակում է չուրջ 5.000 բառայօդուած):

2.ա. «Բառարան յատուկ անուանց Աստուածաշունչ գրոց հին եւ նոր կտակարանաց»: (Պարունակում է 5.000 անուն):

2.բ. «Բառարան յատուկ անունաց, որ գտանին յայլ եւ այլ գիրս արտաբոյ Աստուածաշունչ գրոց»: (Պարունակում է 23.000 բառայօդուած):

3. «Բառգիրք ի գրաբառէ յաշխարհաբառն, ուր մեկնին բառք Հայկազեան լեզուի սոսկ աշխարհաբառ կամ տաջկական բառիւք»: (Պարունակում է 35.000 բառ):

4. «Բառգիրք յաշխարհաբառէ ի գրաբառն նոյնանշան բառից յարադրութեամբ»: (Աշխարհաբարից գրաբարի են վերածուած չուրջ 45.000 գլխաբառեր, տրուած են դրանց հոմանիշները, բարբառային ձեւերը եւ թուրքերէն համարժէքները):

Գլխաբառերի իմաստները ճիշտ ըմբռնելու եւ դրանք ճիշտ կիրառելու համար հեղինակը բերում է դրանց բնագրային վկայութիւնները՝ յենուելով հիմնականում Աստուածաշունչ մատենանի փաստական նիւթի վրայ. ընդ որում յաճախ մէջբերում է դրանց յունական եւ լատինական բնագիր հատուածները, որոնցից փոխադրուել են դրանք: Այս կարգի զուգադրական լուծումները հիմք են հանդիսանում լեզուների ցեղակցութեան, ինչպէս նաեւ բառային փոխառութիւնների հարցերը շօշափելու համար:

Մխիթար Սեբաստացին բառայօդուածները մատուցել է այբբենական կարգով: Գլխաբառերի քերականական կարգերը տրուած են յատուկ նշումներով: Նախ մատուցուած են թեքական բառերի նախընտրելի ձևերը, ապա յետագայ դարերում ի յայտ եկած (հոլովական) զուգաձեւութիւնները (գոյականների դէպքում), ինչպէս՝ Լեզու-լեզուի, աւ, աց, օք, այնուհետեւ՝ լեզուոյ, ով, ոց, ովք եւ այլն:

ՀՀԲՆ ո՛չ միայն բացատրական բառարան է, այն գրաբարի ուղղագրութեան կանոնարկման ձեռնարկ է նաեւ, այնտեղ բազմաթիւ բառերի ստուգաբանութիւնը տրուած է, նշուած է փոխառութիւնների աղբիւրը, հետեւաբար այն նաեւ, որոշ առումով, ստուգաբանական եւ փոխառութիւնների բառարան է, միւս կողմից՝ այն նաեւ թարգմանական բառարան է, քանի որ գլխաբառերը տրուած են յունարէն, լատիներէն, թուրքերէն համարօժեցներով:

ՀՀԲՆ նաեւ բառակազմական եւ ոճագիտական ձեռնարկ է. գլխաբառի բացատրութիւնից յետոյ յաճախ տրուած են դրանով կազմուած յարադրութիւնները, նշուած են գլխաբառերի գործառական ոլորտները՝ ոճերը:

ՀՀԲՆ բացի գրաբար-աշխարհաբար բառարան լինելուց, նաեւ աշխարհաբար-գրաբար թարգմանական բառարան է. այս բաժնում աշխարհաբար գլխաբառերը մեկնաբանուած են գրաբարով եւ, ինչպէս նշեցինք, բերւում են դրանց հոմանիշները, բարբառային եւ թուրքերէն համարօժեցները, թէեւ առանց բնագրային վկայութիւնների: Բառարանի այս բաժինը յազեցած է գրաբար հոմանիշներով:

ՀՀԲի կարեւորագոյն արժանիքներից է յատուկ անունների բառարանը, որտեղ գետեղուած են ինչպէս Աստուածաշնչում գործածուած յատուկ անունները, այնպէս էլ այն յատկանունները, «որք գտանիմ յայլ եւ այլ գիրս արտաբոյ Աստուածաշունչ գրոց»:

Այս բառարանը հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ առաջին անձնանունների բառարանն է, որի հիման վրայ յետագայում Հրաչեայ Աճառեանը կազմեց «Հայոց անձնանունների բառարան» բազմահատոր աշխատութիւնը:

Յատուկ անունների բառարանը դարձեալ կազմուած է այբբենական սկզբունքով. գլխաբառին յաջորդում են քերականական նշումները, ապա բառի բացատրութիւնը, այնուհետեւ

տրուում է բառագործածութեան տեղը: Բառայօդուածի բացատրութեան բաղկացուցիչ մասն է կազմում գլխաբառի ստուգաբանութիւնը:

Որոշակի արժէք են ներկայացնում նաեւ Աստուածաշունչ մատեանից դուրս այլ աղբիւրներում սփռուած յատկանուններն ու նրանց մեկնաբանութիւնը. դրանք անձնանուններ կամ տեղանուններ են:

Եթէ ընդհանուր առմամբ բնութագրելու լինենք Սեբաստացու տիտանական աշխատանքը, ապա կարող ենք ասել, որ նրա ստեղծած (եւ աշակերտների ձեռքով ամբողջացած) բառարանագրական յուշարձանը ամենայն իրաւամբ կարելի է համարել բացատրական, ուղղագրական, ստուգաբանական, հոմանիշների, յատկանունների բառարան, որ ընդհանուր առմամբ պարունակում է շուրջ 120.000 բառայօդուած:

Մխիթար Սեբաստացին եւ նրա նուիրեալ աշակերտները հայերէնը, նրա գիտական լեզուն եւ քերականութիւնը մաքրեցին օտարամուտ տարրերից, մասնաւորապէս՝ լատինաբանութիւնից եւ հայ մշակոյթին վերադարձրին մեսրոպեան շրջանի կատարեալ հայերէնը՝ նրան բնորոշ բառապաշարով, քերականօրէն կանոնակարգուած լեզուավիճակով, ոճական հարստութիւններով եւ արտայայտչական հնարաւորութիւններով:

Հայ բառարանագրական այս անկիւնաքարի վրայ բարձրացան գրաբարի մի շարք բառարաններ, որոնց գլուխգործոցը համարում է Մխիթարեան երեք վարդապետների երկասիրութիւնը՝ «Նոր քաղգիրք հայկազեան լեզուի» երկհատոր բառարանը՝ տպագրուած Վենետիկում, Սուրբ Ղազարի տպարանում, 1836-1837: Այս բառարանը այլ կերպ անուանում են «Նոր հայկազեան քառարան» (ՆՀԲ): Այն գլուխ են բերել Մխիթարեան երեք երեւելի վարդապետները՝ Հ. Գ. Աւետիքեանը (1750-1827), Հ. Խ. Միւրմեւեանը (1751-1827), Հ. Մ. Աւգերեանը (1762-1854):

Յաւալի է, որ Հ. Գ. Աւետիքեանն ու Հ. Խ. Միւրմեւեանը չեն էլ տեսնում իրենց կէսդարեայ աշխատանքի տպագրութիւնը. բառարանը տպագրում է նրանց մահից տասը տարի անց Հ. Մ. Աւգերեանի ջանքերով: Վերջինս ապրեց իր ընկերների մահուանից յետոյ եւս քսանեօթ տարի եւ իր մահկանացուն կնքեց 92 տարեկանում: Նա միայնակ հասցրեց ամբողջացնել ՆՀԲ-ն՝ գրելով բառարանի հիմնական մասը (Ըից մինչեւ Ֆ տառերը), առաջաբանը, աշխատանքը՝ նախապատրաստեց տպագրութեան, ստիպ-

Բառարանագրությունների մէջ օգտագործում են բառիմաստի բացատրություն տարբեր եղանակներ, ինչպէս՝ իմաստաբանական, կամ նկարագրական սահմանումը, հոմանիշներով սահմանումը, յղման կարգով սահմանումը եւ այլն, որ լիարժէք կերպով օգտագործել են ՆՀԲԻ հեղինակները մեզանից շուրջ 200 տարի առաջ:

Օրինակ.

ա) Բառի իմաստաբանական սահմանում (նկարագրութիւն).

Գնացումն - գետօրէն զնացողութիւն ջրոյն: Անօգնական - որ չունի զոք իւր օգնական, պակասեալ յօգնականութենէ եւ այլն:

բ) Հոմանիշներով սահմանում.

Աղերս - աղաչանք, պաղատանք, մաղթանք, ողորք: Բարեվա-
յելուչ - քաջալայելուչ, բարեյարմար, բարեձեւ, բարետեսիլ, գե-
ղեցիկ, ազնիւ, պատուական:

գ) Նկարագրական եւ հոմանշային բացատրութիւն.

Անաչառ - որ ոչն աչառէ, անակնառու, որ չառնու ակն,
անկաշառ, արդարակորով, անխտիր, անխնայ, հատու:

դ) Յղման կարգով սահմանում (յղումը հոմանշային տարբե-
րակի մատնանշումն է, որ տրուում է տե՛ս (Տ.) նշանով) Գէն. Տ.
գէջ, Գէթ. Տ. գէթ, Գթապէս. Տ. գթաբար եւ այլն:

Իւրաքանչիւր գլխաբառ բնութագրուած է քերականական
եւ ռեական առումներով: Նշուած են հոլովման եւ խոնարհման
ձեւերը: Գլխաբառից յետոյ տրուած են նրա քերականական կար-
գերը՝ խօսքիմասային արժէքը, հոլովման բնոյթը, հոլովիչը, հո-
լովման տարբերակները, զուգաձեւութիւնը, թիւը (գոյականի
դէպքում) եւ բայական սեռը, երկրորդ հիմքի կազմութիւնը
(բայի դէպքում):

Այսպէս, գոյականի համար որպէս գլխաբառ տրուած է ե-
զակի ուղղականը, անեզականների համար՝ յոգնակի ուղղականը,
օրինակ. Ակն - ական, ակամբ, նաեւ՝ ակին, ակունք: Դուստր -
դստեր. երբ, երաց կամ երց, գ.: Դաշտ - ի, աց, գ.: Զարդ - ու-
ուց, ուք կամ զարդիւք, գ.:

Անեզականների դէպքում կամք - մաց, մօք, գ.: կարծիք -
ծեաց, ծեօք, գ. եւ այլն:

Բայ խօսքի մասի համար հետեւեալ նշումները օրինակ-
անցեալի հիմքը (ա. դէմք), հրամայականի եզակին, սեռը՝ Արդա-
րանամ - ացայ, ցի՛ր, չ.: Բերեմ - բերի, բե՛ր, ն.: Գնամ - գնացի,
գնա՛, գնացեալ, չ. (տրուած է նաեւ անցեալ դերբայը):

Գլխաբառերի բացատրութիւնները, ինչպէս տեսանք,
տրուած են տարբեր եղանակներով, որոնց մէջ գերակշռում է ի-

մաստային նկարագրութիւնը. դրան յաջորդում է հոմանիշների թուարկումը:

ՆՀԲԻ հեղինակները բառիմաստի բացատրութեան համար ընտրել են որոշակի սկզբունք. բառերի իմաստները ներկայացնել ըստ ժամանակագրութեան, այն է՝ բառերի իւրաքանչիւր իմաստի համար բնագրային օրինակներ վկայել ժամանակագրական կարգով այնպէս, ինչպէս այդ իմաստները հանդիպում են մատենագրութեան մէջ: Այս առումով ՆՀԲն դադարում է բացատրական բառարան լինելուց եւ ձեռք է բերում պատմական բառարանի արժէք: Այդ բառարանից կարելի է իմանալ գրաբարի բառային կազմի իմաստաարժէքային փոփոխութիւնների յստակ ժամանակաշրջանը՝ հետեւելով բնագրային երկերի ժամանակաշրջանին:

Բառիմաստների համար, իբրեւ գրաբարեան վկայութիւններ, նախ բերւում են Աստուածաշնչի օրինակները, այնուհետեւ ըստ իմաստների՝ յետագայ դարերի բնագրային վկայութիւնները:

Այսպէս, հետեւելով բառերի իմաստային վկայութիւններին՝ կարող ենք ասել՝ այս կամ այն բառը Ե. Դարում եղե՞լ է, թէ ոչ, առաջինը ո՞ր հեղինակն է գործածել, նրա նոր իմաստները ո՞ր դարից են ձեւաւորուել եւ ո՞ր հեղինակի երկում են հանդիպում, այդ բառը փոխառութիւն է, թէ ոչ եւ այլն:

Ինչպէս նշեցինք, ՆՀԲն բառիմաստի բացատրութիւնների համար գործադրում է այլեւայլ եղանակներ, որոնք բառարանին վերագրում են համընդհանուր բնոյթ: Այսպէս, տիրապետելով բազմաթիւ օտար լեզուների, հեղինակները գլխաբառի համարժէքները վկայել են մի շարք լեզուներով, ինչպէս՝ յունարէն, լատիներէն, թուրքերէն, արաբերէն, պարսկերէն, եբրայերէն, ասորերէն եւ այլն: Այս հանգամանքը նրան վերագրում է քարգմանակաւ բառարանի արժէք:

ՆՀԲԻ հեղինակները յաճախ ստուգաբանում են գլխաբառերը՝ բառարանին հաղորդելով ստուգաբանական բառարանի արժէք: ՆՀԲում ճիշտ կերպով ստուգաբանուած են յունարէնից, լատիներէնից, եբրայերէնից, պարսկերէնից եւ այլ լեզուներից փոխառուած հազարաւոր բառեր:

ՆՀԲԻ հեղինակները կատարել են բազմաթիւ բառերի զուգադրական համեմատութիւններ հայերէնի եւ այլ լեզուների միջեւ, ինչպէս՝ Մայր համեմատում է սանսկր. matar, լատ. mater, պրսկ. madar բառերի հետ, Դուռն՝ հուն. քիռայ, պհլ. տիռ, սանս.

տվառայ, լատ. Porta, janua, vestibulum, Դպիր բառը՝ հուն. Grammatheus, լատ. Scriba, պրսկ. տիպիյր, տիւպիր եւ այլն: Այս հանգամանքը նրան վերագրում է գուգադրական բառարանի արժէք:

Բառարանում յատուկ նշումով առանձնացւում են փոխառութիւնները. նշում է փոխատու լեզուն, ինչպէս՝ Կաթողիկեայ - բառ յն. կաթօլիկօ'ս: Կաթողիկէ - բառ. յն. կաթօլիկի', լատ. կաթօլիկայ: Ալփաբետք - յն. ալփաւիդայ, եբր. եւ ար. ալեֆպեթ, կամ էլիֆպէ: Այս առումով էլ սոյն երկասիրութիւնը ձեռք է բերում փոխառութիւնների բառարանի արժէք:

Անշուշտ, սեղմ չըջանականերում անհնար է խօսել ՆՀԲի բառարանագրական բոլոր արժանիքների մասին, սակայն հպանցիկ այս վերլուծութիւնն էլ գաղափար է տալիս բառարանի լեզուաբանական կառուցուածքի վերաբերեալ, որն էլ պայմանաւորեց այն վիթխարի առաջընթացը, որ ապրեց հայ բառարանագրութիւնը Մխիթարեան միաբանութեան սահմաններից դուրս:

ՆՀԲն լոյս ընծայումից յետոյ դարձաւ այն միակ հաւաստի յուշարձանը, որին ապահինում են հին հայերէնի հարցերով զբաղուող բոլոր մասնագէտներն անխտիր: ՆՀԲի գիտական արժէքն այնքան բարձր էր, եւ այնքան հզօր էր նրա մոգական ուժը, որ ոչ ոք չէր յանդգնում բառարանագրական փորձ անգամ կատարել:

Այնուամենայնիւ, ՆՀԲի հեղինակներից Հ. Մ. Աւգերեանը իւրայատուկ փորձ է կատարում. նա համառօտում է երից վարդապետաց երկասիրութիւնը, կազմում է առձեռն բառարան («Առձեռն քառարան Հայկազնեան լեզուի»), որտեղ կատարուած են զգալի փոփոխութիւններ ՆՀԲի համեմատութեամբ (բառայօդուածների քանակի եւ ընտրութեան առումներով): Հեղինակը գլխաբառերից յետոյ տալիս է քերականական նշումներ, որոնք բնութագրում են գլխաբառի քերականական յատկանիշները, այնուհետեւ բացատրում է գլխաբառի իմաստը կամ իմաստները, տալիս է դրանց հայատառ թուրքերէնով համարժէքները: Այս բառարանում պակասում է ՆՀԲի բառարանագրական նուաճումը՝ բնագրային վկայութիւնները: Բառարանը տպագրւում է Վենետիկում, 1846 թուականին:

Դրանից յետոյ Մխիթարեան միաբանութեան անդամ Հ. Գ. Զեյլալեանը վերամշակում է 1846ի հրատարակութիւնը, աւելացնում է շուրջ 5.000 բառայօդուած եւ 1865ին վենետիկում

վերահրատարակում է «Առձեռն բառարանը» (առանց հեղինակա-
յին վկայութեան):

Առձեռն բառարանի մասին գաղափար կազմելու համար
բերենք մէկական բառայօդուածների նմուշներ, որտեղ կարելի է
տեսնել գործադրած բառարանագրական սկզբունքները: Այսպէս՝

Ազատ, ի, այց, ա.1. անկախ, տ. հզատ: - 2 ինքնիշխան: - 3
ազնուական, տ. քիպար: - 4 ազատած, տ. խէլաս: - 5 բաց, ար-
ձակ, տ. աչըգ: - 6 բարձր (ձայն). կ. պիւլենտ: - 7 հեռի ի. տ.
պէրի, հմին: - 8 առանց արգելքի:

- Ազատ. մ. ազատութեամբ. տ. սէրպէսթ:

Ինչպէս տեսնում ենք բառայօդուածի կառուցուածքից,
տրուած են գլխաբառի հոլովման հիմնական յատկանիշները՝ ե-
զակի եւ յոգնակի սեռականի ձեւերը (ի, այց), որից երեւում է
բառի արտաքին թեքման եւ խառը հոլովման պատկանելը,
տրուած է գլխաբառի խօսքիմասային արժէքը, բազմիմաստ նշա-
նակութիւններից իւրաքանչիւրը թարգմանուած է թուրքերէնով
(հայատառ): Եթէ գլխաբառի բազմիմաստ նշանակութիւնները
տարբերում են նաեւ ձեւաբանական արժէքով, ապա իբրեւ ա-
ռանձին գլխաբառ է տրուում նաեւ այլ արժէքի կրողը (տե՛ս Ա-
զատ-ի մակբայական նշանակութիւնը):

Համեմ. հանի, հա՛ն, հանէ՛ք, նեալ. ն. - 1 դուրս հանել. տ.
չըգարմագ: - 2 ձեռքէն խլել, առնուլ, վերցընել: - 3 բաժին հա-
նել, մատուցանել, նուիրել. տ. սունմագ: - 4 վերածել, դարձը-
նել: - 5 տարածել, հռչակել, բամբասել: - 6 տանիլ թաղել: - 7
հնարել, գտնալ: - 8 գուշակել, մարդարէանալ: - 9 զէնք քաշել:

Ինչպէս երեւում է բայական բառայօդուածի կառուցուած-
քից, տրուած են բայի անցեալ կատարեալի եզակի առաջին դէմ-
քի վերջաւորութիւնը, եզակի եւ յոգնակի (ոչ միշտ) հրամայա-
կանը, անցեալ դերբայը, բայի սեռը, բառիմաստի բացատրու-
թիւնը եւ թուրքերէն համարժէքները:

Եթէ տուեալ գլխաբառով կան կայուն կապակցութիւններ
կամ յարադրութիւններ, ապա դրանք տրուում են նոր տողից,
գծիկով:

Համեմ բառայօդուածից յետոյ տրուած են հետեւեալ կա-
պակցութիւնները՝

- Համեմ ընդ սուր. թրէ անցընել:

- Ի վեր համեմ. յայտնել, պատմել:

- Համեմ զպատճառս առ ոք. բանը՝ յանցանքը ուրիշի վրայ ձգել:

- Համեմ յայլ լեզու. թարգմանել:

- Յիմքն համեմ. յափշտակել...:

Յարադրութիւնների այսօրինակ մատուցումը միաժամանակ ցոյց է տալիս գլխաբառի դարձուածակազմիչ հնարաւորութիւնը, միւս կողմից՝ կարող է նպաստել գրաբարի դարձուածաբանական բառարան կազմելու աշխատանքներին:

Կրիկիոյ հայոց կաթողիկոսարանը, նկատի ունենալով այս բառարանի գործնական մեծ արժէքը եւ կիրառական նպատակա-յարմարութիւնը, վերահրատարակեց այն սովորական գրքի ձեւա-չափով (Անթիլիաս, 1988):

Ի. դարում հայ բառարանագրութիւնը զարգացման նոր շրջան թեւակոխեց. ասպարէզ եկան ստուգաբանական-արմատա-կան, բացատրական, թարգմանական, մասնագիտական-տերմինա-բանական, դարձուածաբանական եւ այլ կարգի աշխատանքներ, նոյնիսկ փորձեցին համալրել նշանաւոր ՆՀԲՆ. նկատի ունենք Նորայր Բիւզանդացու բառարանագրական յաւելումները. նորա-յայտ բնագրերի հիման վրայ հեղինակը նոր բառայօդուածների նկարագրութիւններ տուեց: Այդ աշխատանքը 1990ին ժնեւում հրատարակութեան պատրաստեց Մ. Մինասեանը. «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի, Սրբագրուած եւ ֆոնացուած Նորայր Բիւզան-դացու ձեռքով»:

Ինչ է արել Ն. Բիւզանդացին՝ ձեռքի տակ ունենալով նո-րայայտ բնագրեր.

1. Նոր հայեացքով քննել է ՆՀԲՆ եւ արել շուրջ 12.600 սրբագրութիւն:
2. Բառարանը հարստացրել է շուրջ 6.100 նոր գլխաբա-ռերով, այդ թւում՝ 2.200 կայուն կապակցութիւններ, որոնց համար բերուել են բնագրային վկայութիւններ:
3. Բառարանը հարստացրել է շուրջ 2.700 բնագրային վկայութիւններով, որոնք քաղուած են դասական եւ հետդասական հայերէնի ինքնուրոյն եւ թարգմանական գրականութիւնից:
4. Ճշգրտել է վեց հարիւրից ավելի գլխաբառ:
5. Աւելացրել է 460 բառի նոր իմաստներ:

6. Կրճատել է աւելի քան 2.700 գլխաբառ, որոնք հիմնականում օտարաբանութիւններ կամ բարբառային բառեր են:
7. Կատարել է ստուգաբանական ճշգրտումներ եւ լրացումներ՝ աւելի յաճախ տալով դրանց ֆրանսերէն համարժէքները. մի հանգամանք, որ բացակայում է ՆՀԲ-ում¹:

Հայ իրականութեան մէջ լոյս տեսած բոլոր տեսակի բառարաններն անվերապահօրէն սերում են հանրայայտ ՆՀԲից. դա վերաբերում է առաջին հերթին լեզուի բառային կազմի ընտրութեանը, բառայօդուածի կառուցուածքին, իմաստային բացատրութիւններին, բազմիմաստութեան դրսեւորումներին, դարձուածային տարբերակներին, օտար լեզուներով թարգմանութիւններին, բառարմատների ստուգաբանութեանը, բարբառային դրսեւորումներին, բառարանի անդրլեզուին եւ այլն:

Այսպէս, 1926-1935 երեւանում լոյս տեսաւ Հրաչեայ Աճառեանի «Հայերէն արմատական քառարանը» (եօթ հատորով): Բառարանում հերթականութեամբ ամփոփուած են բոլոր հայերէն արմատները. իւրաքանչիւր բառի մասին խօսուում է հինգ բաժնով.

- 1) բառագիտութիւն,
- 2) ստուգաբանութիւն,
- 3) ստուգաբանութեան պատմութիւն,
- 4) գաւառական բառեր,
- 5) հայերէնից փոխառեալ բառեր:

Արմատական բառարանի հինգ բաժիններից երկուսը՝ բառագիտութիւնը՝ հիմնականում, ստուգաբանութիւնը՝ մասամբ, հիմնուած են ՆՀԲի տուեալների վրայ:

Բառարանում տրուած են հայերէն 11.000 արմատների ծագումն ու ստուգաբանութեան պատմութիւնը: Հեղինակն ստուգաբանել է 5095 արմատ, որից 927ը բնիկ (հնդեւրոպական) արմատներ են, 4015ը փոխառեալ, 155ը՝ բնաձայնական, մնացած 5901 արմատներից 2221ը անվաւեր արմատներ են, 3680ը՝ դեռեւս չստուգաբանուած:

¹ ԹՈՍՈՒՆԵԱՆ, Գ., Գրաքարի քառարանագրութիւնը, Է. 2006, 72:

Բառագիտութիւնն քաժմում տրւում են՝ բառի արմատը, այդ արմատի հոլովական ու խոնարհման ձեւերը, իմաստներն ու նշանակութիւնը, վկայութիւնները՝ բառի գործածութեան մասին, նրանից կազմուած բառերը եւ վերջապէս տարբեր գրչութիւնները (գրչագրական տարբերակները): Վերջինիս նպատակն է պարզել հնչիւնական փոփոխութիւնների պատճառները եւ դրանով հանդերձ նպաստել հայերէնի բարբառների ուսումնասիրութեան գործին: Ըստ այդմ, բառագիտութիւնն բաժնում գլխաբառը մանրամասնօրէն բնութագրւում է բառագիտական, իմաստաբանական, բառակազմական եւ հնչիւնաբանական տեսանկիւններով:

Ստուգաբանութիւնն քաժմում խօսւում է արմատների ծագման մասին: Այստեղ զգալի է ՆՀԲԻ նպաստաւոր ազդեցութիւնը: Հեղինակը վկայում է արմատի ստուգաբանութեան այն տարբերակը, որ ինքը ճիշտ է համարում. սակայն քանի որ շատ ուսումնասիրողներ (Հ. Հիւբշման, Ա. Մեյէ) տուել են որոշակի արմատների ստուգաբանութիւնը, ապա հեղինակը չի բաւարարւում միայն իր ստուգաբանութեամբ: Շատ դէպքերում նա բերում եւ հաստատում է նաեւ ՆՀԲԻ ստուգաբանութիւնները: Ըստ ծագման արմատները տրւում են երկու խմբով՝ բնիկ եւ փոխառեալ: Բնիկ արմատները հնդեւրոպական նախալեզուից անցած արմատներն են եւ կազմում են հայերէնի հնագոյն արմատական բառաշէրտը:

Ստուգաբանութեան պատմութեան քաժմում հեղինակն ի մի է բերում բոլոր այն բառագիտական դիտարկումները, որոնք կատարուել են տարբեր հետազոտողների կողմից. այս բաժնում նա ըստ պատշաճի վկայում է Մխիթարեան միաբանների արմատագիտական հայեացքները: Բառարանի այս բաժինը տալիս է հայերէն արմատների ստուգաբանութեան ամբողջական պատմութիւնը՝ Ե. դարից մինչեւ արդի ժամանակները:

Գաւառական քառեր քաժմում հեղինակը վկայում է հայերէն արմատների հնարաւոր դրսեւորումները հայերէնի տարածքային տարբերակներում՝ բարբառներում: Այս բաժնի հետազոտական նիւթը բարբառագիտութեան քննութեան առարկայ կարող է դառնալ: Հեղինակը կազմել է շուրջ երեսուն բարբառների եւ ենթաբարբառների բառացանկեր եւ դրանք ներմուծել արմատականի այս բաժնում²: Նկատենք, որ այդ բարբառներից շատերն

² ԱՂԱՅԵԱՆ, Է., Հայ լեզուաբանութեան պատմութիւն, Բ., Երեւան 1962, 186:

այժմ անհետացել են, եւ նրանց լեզուական նիւթի քննութիւնը (բառային կազմի առումով) կարեւոր նշանակութիւն ունի հայերէնի պատմական բարբառագիտութեան համար:

Հայերէնից փոխառեալ բառեր քաժմում տրուում են տեղեկութիւններ առ այն, թէ հայերէն այս կամ այն բառը ո՛ր լեզուի կողմից է փոխառութեան ենթարկուել: Այսինքն՝ հայերէն բառերը որպէս փոխառութիւններ ինչպիսի լեզուների են անցել:

Արմատական բառարանում որոշակի արժէք են ձեռք բերում թեքուող խօսքի մասերի քերականական ու ոճական բնութագրերը, որոնք կազմում են բառարանի անդրլեզուի բաղադրիչները: Աճառեանը, վկայելով նախորդ բառարանների տուեալները բառերի քերականական յատկանիշների վերաբերեալ, կատարել է որոշակի լրացումներ եւ ճշգրտումներ՝ ամբողջացնելով գլխաբառերի քերականական բնութագրերը:

1944-1945 Նրեւանում լոյս է տեսնում Ստեփան Մալխասեանցի «Հայերէն քաջատրակամ քառարան» քառահատոր աշխատութիւնը, որ ներկայացնում է հայոց լեզուի բառապաշարը, հինգերորդ դարի մատենագրութիւնից սկսած՝ մինչեւ մեր օրերի գրական լեզուն եւ բարբառները, հին եւ նոր ժամանակի փոխառեալ բառերը, արմատների ծագումը, նշանակութիւնների համապատասխան օրինակները, քերականական ցուցումները եւ այլն:

Վստահաբար կարող ենք նշել, որ, առանց հանրայայտ ՆՀԲԻ ուղենշային տուեալների, այս կարգի մեծածաւալ բառարան գլուխ չէր բերուի: Ղա վերաբերում է առաջին հերթին գրաբարի բառային կազմի ընտրութեանը, նրանց իմաստների մեկնաբանութեանը եւ, որ կարեւոր է, բառերի նախնական կամ մեկնաբանութեանը: Մալխասեանցը, հիմք ընդունելով ՆՀԲԻ հաւաստի վկայութիւնները, գրաբարեան հին իմաստները ներկայացնում է աստղանիշով:

Մալխասեանցի կազմած բառարանը ո՛չ միայն բացատրական բառարան է. այն ընդգրկում է հին հայերէնի, միջին հայերէնի, աշխարհաբարի եւ հայերէն բարբառների նիւթը, որոնք հանդիպում են տարաբնոյթ բառարաններում, ՆՀԲում առաջին հերթին, երբ խօսքը վերաբերում է Ե.-ԺԲ. դարերի բառային կազմին: Այս չափումներով խնդրոյ առարկայ բառարանը կարող է համարուել պատմական քառարան, անշուշտ, վերապահումով, քանի որ այնտեղ հաւաքուած չէ ամբողջ հայ մշակոյթի գրաւոր յուշարձանների բառամթերքը՝ բառիմաստային տարժամանակեայ

նկարագրութիւններով: Այնուամենայնիւ, այս բառարանը հայ բառարանագրութեան մնայուն արժէքներից մէկն է. «հեղինակը, ըստ ամենայնի, կարողացել է հասնել իր նպատակին. թէ՛ պարունակած բառամթերքով, թէ՛ բառերի տարբեր նշանակութիւնների բացատրութեամբ՝ մանաւանդ այդ նշանակութիւնների փոփոխման ու զարգացման տրամաբանական յաջորդականութիւնը պահպանելով, եւ թէ՛ բազմաթիւ ոմերի պարունակութեամբ գիրքն արդիւնք է հեղինակի տմեացան ու հմուտ գիտական ուսումնասիրութիւնների»³:

1969-1980 երեւանում լոյս է տեսնում «Ժամանակակից հայոց լեզուի բացատրական բառարան» քառահատոր աշխատութիւնը, որ հեղինակային մի ամբողջ համակազմի աշխատանքի արդիւնք է: Ընդհանուր առմամբ այս բառարանն ունի նորմատիւ-տեղեկատու բնոյթ, որ իրականցուել է՝

ա) Բառերի ընտրութեամբ:

Բառարանն ընդգրկում է ժամանակակից գրական արեւելահայ, ինչպէս նաեւ արեւմտահայ ճիւղերի բառային կազմն ու դարձուածանին. ԺԹ. դարի 70ական թուականներից ի վեր հայ գեղարուեստական, գիտական գրականութեան մէջ եւ մամուլում գործածուած բառերն ու նրանց իմաստները (չուրջ 100.000 բառ): Մալխասեանցի «Հայերէն բացատրական բառարանի» համեմատութեամբ այստեղ ներմուծուած են տասնեակ հազարաւոր բառեր ու իմաստներ, որոնք ինչ-ինչ պատճառներով կա՛մ դուրս են մնացել այդ բառարանից, կա՛մ ի յայտ են եկել նրա հրապարակումից յետոյ միայն:

բ) Բառերի իմաստների եւ նրանց երանգների նշումով ու բնութագրմամբ:

Բառարանում տրւում է բառիմաստների բացատրութիւնը. առաջնային տրւում են բառերի ուղղակի իմաստները, այնուհետեւ՝ փոխաբերական նշանակութիւնները: Բառիմաստները բացատրւում են կա՛մ հոմանշային տարբերակներով, կա՛մ բառակապակցութիւններով, յաճախ օգտագործւում է տե՛ս յղումը: Հոսակ, գլխաբառի իմաստային բացատրութիւնից յետոյ տրւում են այդ բառով կազմուած կայուն կապակցութիւնները՝ համապատասխան իմաստներով: Նրանց բացատրութիւնը տրւում է մի անգամ՝ կապակցութեան առաջին բառի տակ, մնացած դէպքերում յղում է կատարւում:

³ Ա.ՂԱՅԵԱՆ, է., ամդ., 72:

գ) Ոնաբանական նշումներով, որոնք հաստատում են այս կամ այն բառի կամ նրա իմաստների գործածության ոլորտն ու սահմանները:

Այդ կարգի նշումները տրվում են կլոր փակագծերում բառի բոլոր նշանակութիւններից առաջ, եթէ նշումը վերաբերում է բոլոր նշանակութիւններին, իսկ երբ իմաստները տարբեր նշումներ են պահանջում, ապա սրանք դրվում են արաբական թուանշաններով իրարից զատուած իւրաքանչիւր նշանակութիւնից առաջ: Նշումները բնորոշում են ժամանակակից գրական լեզուի բառային կազմի կիրառութեան այս կամ այն բնագաւառը, ինչպէս՝ բրբ.- բարբառային, խսկց.- խօսակցական, գրբ.- գրբային, հնց.- հնացած բառեր եւ այլն:

դ) Հեղինակային օրինակներով, որոնք ցոյց են տալիս, թէ տուեալ բառը ինչպէս եւ ինչպիսի գուգորդութիւններով է գործածուում, ինչպէս մաեւ պարզաբանում են բառերի իմաստները:

Բառիմաստը պարզաբանելու եւ հիմնաւորելու համար, ըստ հնարաւորին, տրվում են բնագրային օրինակներ, որոնք քաղուած են ժամանակակից գրական հայերէնի երկու ճիւղերի գեղարուեստական գրականութիւնից, մամուլից եւ այլ կարգի նիւթերից:

ե) Փերականական նշումներով եւ համապատասխան բացատրութիւններով:

Գլխաբառերի քերականական նշումներն ու նրանց բացատրութիւնները կազմում են բառարանի անդրլեզուի բաղադրիչները. բոլոր գլխաբառերի համար նշվում է նրանց խօսքիմասային արժէքը, գոյականների համար տրվում է եզակի սեռականի հոլովածէւը, նաեւ բարդ գոյականների յոգնակին, եթէ վերջին եզրը միավանկ է, բայերի մօտ նշվում է սեռը, ապա՝ անցեալ կատարեալի առաջին կամ երրորդ դէմքը: Ուրպէս գլխաբառեր բերվում են նաեւ բայերի կրաւորական ձեւերը, չէզոք սեռի իմաստը բացատրվում է, պատճառական բայերը տրվում են ընդհանուր կարգով, դերանունների մօտ նշվում են այն հոլովածեւերը, որոնք քերականական իմաստներն արտայայտում են տարահիմք կազմութեամբ եւ այլն⁴:

⁴ Ժամանակակից հայոց լեզուի բացատրական բառարան, Ա., Երեւան 1969, 7-8:

Այս բառարանն առայժմ հայ իրականութեան մէջ միակ ամբողջական բառարանն է, որ լեզուի ժամանակակից բառի-մաստները ներկայացնում է բնագրային համապատասխան վկայութիւններով:

Այդ նոյն ժամանակահատուածում՝ 1976 թուականին, լոյս է տեսնում Էդուարտ Աղայեանի «Արդի հայերէնի բացատրական բառարան» ստուարածաւալ աշխատանքը՝ երկու գրքով:

Բառարանի մէջ մտել են այն բառերը, որոնք թէկուզ մէկ անգամ գործածուել են աշխարհաբար գրականութեան մէջ, այդ թւում՝

ա) Բարբառային բառերը, որոնք՝ գեղարուեստական գրականութեան մէջ յաճախական գործածութիւն են ունեցել:

բ) Նոր եւ նորագոյն փոխառութիւնները, որոնք լեզուի մէջ ամրացել են որպէս բառապաշարի սեփականութիւն, որոնք լեզուում ունեն իմաստային համարժէքները, ինչպէս նաեւ փոխարինուել են հայկազմ բառերով կամ ունեն գրքային գործածութեան առանձին դէպքեր:

գ) Հատուածական բարդութիւնները, որոնք չափազայց կենսունակ են եւ լեզուում լայն տարածում են գտել:

դ) Գրաբարեան Ն ձայնորդ ունեցող բառերի զգալի մասը, որ գործածուել է ԺԹ.-ի. դարերի գեղարուեստական լեզուում:

է) Բառերի ուղղագրական-ուղղախօսական տարբերակները, ինչպէս նաեւ բաղադրական հիմքերի տարբերակներով կազմութիւնները:

Բառարանում բոլոր գլխաբառերը տրուած են այբբենական սկզբունքով, ըստ ամենայնի տրուած են հայերէնի դարձուածքները, կայուն կապակցութիւնները, յարադիր բայերը եւ առանձնայատուկ արտայայտութիւնները: Առաջին բառի համար նախ բերում են ուղիղ (գլխաբառային) ձեւով դարձուածքները, ապա՝ թեք ձեւերը՝ յարացուցային հերթականութեամբ (անկախ այբբենական կարգից): Դարձուածքների համար հեղինակային վկայութիւններ չեն բերում:

Որոշակի նշումներով գաղափար է տրուում բառի տարբերակային բնոյթի, գործածականութեան, գործառական ոլորտի մասին եւ այլն: Նշումները բաժանուում են չորս կարգի՝ պատմական (հին. հնացած, նոր. նոր պատմական), գործառական (տերմինի պատկանելութիւն այս կամ այն գիտութեան, տնտեսու-

թեան բնագաւառին, զբաղմունքին. հմտ. բժշկ., տեխ., բար.), հասարակական (խակց., բրբռ., ժղ., ժրգ., գռհհ.), նորմաւորող (սխ., անհնձն., սկզբ., հզվդ., օտրբ.) եւ այլն⁵:

Այս կարգի բառարանի առանցքային հարցերից է բառի-մաստի բացատրութիւնը. իբրեւ ընդհանուր կանոն, բառերի բոլոր նշանակութիւնները բացատրուած են, նոյնիմաստ բառերի բացատրութիւնը չկրկնելու համար գործածուած է «Նայմն է» յղումը, որ վերաբերում է միայն բառի նշանակութիւններին եւ չի ներառում նրա քերականական յատկանիշները:

Մալխասեանցի եւ Աղայեանի աշխատանքները թէեւ փոքրինչ հնացած են, այնուամենայնիւ արդի հայերէնի լիակատար բացատրական բառարաններ են, որոնք ամբողջական պատկերացում են տալիս հայերէնի բառային կազմի, նրա իմաստների, ուղղակի ու փոխաբերական նշանակութիւնների, բառակազմութեան, ուղղագրութեան, դարձուածքների եւ կայուն կապակցութիւնների վերաբերեալ:

Այս կարգի բառարանները թէեւ ներառում են ժամանակակից հայերէնի բառային կազմն ու նրա իմաստները, այնուամենայնիւ, նրանց բառարանագրական մշակումները խարսխուած են որոշակի կայուն եւ ընդունուած սկզբունքների վրայ, որոնք մեզանում մշակել են Մխիթար արքայ Սեբաստացին ու նրա երանելի աշակերտները:

Մխիթարեանների բառարանագրական ժառանգութիւնը վիթխարի ազդեցութիւն է ունեցել հայ իրականութեան մէջ գրաբարի քառարամներ կազմելու բնագաւառում:

Հայաստանում 1998ին՝ հանրայայտ ՆՀԲից չուրջ 160 տարի անց, լոյս տեսաւ գրաբարի առաջին համեստ բառարանը, այն կոչւում է «Գրաբարի տարաբժէք բառերի բացատրական քառարան». որ կազմել է տողերիս հեղինակը: Բառարանը նուիրուած է գրաբարի բառային կազմի այն շերտին, որ հին հայերէնի մակարդակում ցուցաբերում է խօսքիմասային տարաբժէքութիւն. բառական որոշակի միաւորներ լեզուի համաժամանակեայ կտրուածքում հանդէս են գալիս մէկից աւելի ձեւաբանական արժէքներով:

⁵ Ա.ՂԱՅԵԱՆ, Է., Արդի հայերէնի բացատրական քառարան, Երեւան 1976, 13-15:

Գրաբարի տարարժէք բառերի բացատրական բառարանի կազմումը պայմանաւորուած է տեսական ու գործնական անհրաժեշտութեամբ. առաջին անգամ հաւաքուած եւ ի մի են բերուած գրաբարի նշանաւոր բառարաններում եւ գրաբարալեզու մատեաններում (ու դրանց համաբարբառներում) սփռուած բառաքերականօրէն բազմիմաստ բառերը՝ երկարժէք, եռարժէք եւ քառարժէք համատեղումներով:

Թէեւ գրաբարի բառարանագրական յուշարձանները (ՆՀԲ եւ ԱԲ) տարբերակուած ձեւով նեկայացնում են այն բառերը, որոնք գրաբարում, յաճախ էլ նրա սահմաններից դուրս, բառաքերականական արժէքով երկատուած են, այնուամենայնիւ մեզ հետաքրքրող բառերն այդ աշխատութիւններում յաճախ վկայուած են իրարամերժ բացատրութիւններով:

ա) ՆՀԲում վկայուած որոշ միարժէք բառեր ԱԲն դիտում է երկարժէք (ախորժական, ակնագործ, աղօթարար, հազարածին, այր, հեթանոս եւ այլն):

բ) ՆՀԲում վկայուած որոշ երկարժէք բառեր ԱԲն համարում է միարժէք (աւազականոց, առանձնական, յանգիտական, խանձարրապատ, կամարակապ...):

գ) ԱԲն վկայում է բազմաթիւ տարարժէք բառեր, որոնք ՆՀԲում չկան (ածուենի, ակնկալ, անդրդուական, արեգնափայլ, արեւելակոյս, յառաջատեսիլ, քաջանձն...):

դ) ՆՀԲն բազմաթիւ բառերի խօսքիմասային տարարժէքութիւնը ցուցադրում է բնագրային մէկ նմուշի հիման վրայ (արգելանաւոր, բազկաձիգ, կտակառու, տարածիգ):

է) Մասնակի տարակարծութիւններ կան միեւնոյն բառի երկարժէք կամ եռարժէք համատեղումների վերաբերեալ (ախորժակ, անառաջնորդ, գազանամարտ, քաջապէս):

զ) Թէ՛ ՆՀԲն եւ թէ՛ ԱԲն թուականներին վերագրում են գոյ/ած/մկբ., իսկ դերանուններին՝ գոյ/ած. արժէքներ:

է) Կան մի շարք բառեր էլ, որոնց ՆՀԲն եւ ԱԲն վերագրում են խօսքիմասային մէկ արժէք, մինչդեռ համաբարբառների տուեալներով դրանք տարարժէք են (աթոռակալ, ակօսածիգ, աստեղագէտ, արիւնացայտ, հանգիստ, հուժկուագոյն...)⁶:

⁶ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ, Լ., Գրաբարի տարարժէք բառերի բացատրական բառարան, Երեւան 1998, 16-17:

Տարակարծութիւնների լուծման բանալին տալիս է գրաբարի համաբարբառների եւ նորայայտ բնագրերի ընձեռած փաստական նիւթը. կասկածելի բոլոր բառերը մենք ստուգել ենք համաբարբառների բնագրային վկայութիւններով եւ բնագրի շրջանակներում որոշել դրանց բառաքերականական արժէքների երկատուածութեան աստիճանը: Ըստ այդմ, հարթելով գրաբարի բառարաններում խնդրոյ առարկայի վերաբերեալ եղած տարակարծութիւնները՝ մեր ձեռքի տակ եղած բառացանկը համեմատել ենք ՆՃԲԻ լրամշակուած տարբերակի հետ, որ աշխատասիրել է Ն. Բիւզանդացին: Ըստ այդմ, մեր աշխատանքում որպէս առանձին գլխաբառեր ներկայացրել ենք՝

ա) բառակազմական տարբերակները (ծփալի-ծփալիւր, միաձեռն-միաձեռանի),

բ) հնչիւնական տարբերակները (լրջամիտ-լրջմիտ, խրատատու-խրատտու) եւ այլն:

Ինչպէս են մատուցուում տարարժէք բառերը:

1. Եթէ տարարժէք բառերի իմաստային կառուցուածքում երկատուած արժէքները միմեանցից յստակ տարբերակուած չեն, դրանց համար տրւում է մէկ բացատրութիւն (ատենակալ - ած./գ., դատաւոր, խորհրդական, դպիր):
2. Եթէ տարարժէք բառի գ./ած. իմաստները բացատրուում են մէկ նշանակութեամբ, ապա գոյականական իմաստի տարբերակումը յաճախ կատարւում է լրացուցիչ բառի օգնութեամբ (մաքնալ - ած./գ., հերկող՝ վարող՝ մաճ բռնող (մարդ)):
3. Եթէ տուեալ բառի երկատուած արժէքներից մէկը բառական նշանակութեամբ բազմիմաստ է, ապա այդ իմաստները տրւում են առանձին:
4. Տարբեր բառերի երկատուած արժէքների համընկնելու դէպքում տրւում է տե՛ս յղումը.

ա) եթէ իմաստներն ու արժէքները ամբողջովին են համընկնում (գաղտապէս, տե՛ս գաղտաբար),

բ) եթէ իմաստներն ու արժէքները մասամբ են համընկնում (գազանամարտիկ, տե՛ս գազանամարտ (ած./գ.)) եւ այլն:

Այս աշխատանքը կազմելիս թէեւ մենք ձեռքի տակ ունեցել ենք զրաբարի մատենագիրների՝ արդէն հրատարակուած համաբարբառները, սակայն մեզ համար ուղենշային են եղել ՆՀԲԻ հեղինակների լեզուագիտական դրոյթները, բառարանագրական սկզբունքներն ու զրաբարեան բառերի իմաստաարժէքային բնութագրումները: Աշխատանքը մենք նուիրել ենք հայ բառարանագրութեան երախտաւոր մշակներ Հ. Գ. Աւետիքեանի, Հ. Խ. Սիւրմելեանի, Հ. Մ. Աւգերեանի պայծառ յիշատակին եւ նրանց քանքարաշատ վաստակի՝ «Նոր քառգիրք հայկազեան լեզուի» բառարանագրական յուշարձանի լոյսընծայման 160 ամեակին:

Շարունակելով մեր ուսումնասիրութիւններն այս մարզում 2003ին մենք լոյս ընծայեցինք այս աշխատանքի լրամշակուած տարբերակը՝ «Գրաքարի քացատրական քառարան. ձեւաքանոն տարարժէք քառեր», որտեղ արդէն ձեւաբանօրէն տարարժէք բառերի իւրաքանչիւր երկատուած արժէքի համար բերուում են բնագրային վկայութիւններ զրաբարեան մատենագրութիւնից՝ անշուշտ հիմքում ունենալով ՆՀԲԻ ուղենշային ցուցումները:

Ընդհանուր առմամբ այս բառարանում պահպանուած են մեր նախորդ աշխատանքի բառարանագրական սկզբունքները, այստեղ, սակայն, ինչպէս նշեցինք, տարածք բառերի երկարժէք, եռարժէք եւ քառարժէք համատեղումների համար բերուած են բնագրային օրինակներ, որոնք քաղուած են Ե.-ԺԲ. դարերի մատենագրութիւնից: Որպէսզի չկրկնենք արդէն ծանօթ բառարանագրական սկզբունքները եւ միեւնոյն ժամանակ զաղափար կազմենք սոյն բառարանի վերաբերեալ, վկայենք մէկ-երկու բառայօդուած ամբողջութեամբ, որով պարզ կը դառնայ բառայօդուածի մատուցման եղանակը՝ նրա բոլոր բաղադրատարրերով⁷:

ԱԳԱՐԱԿ, գ.1. Մշակելի հող՝ տարածութիւն. Եւ բաժանեաց ի նոսա զաւանս եւ զագարակս (Խոր., 279): 2. Հողային կալուածք՝ տիրոյթ. Ամենայն ագարակք շուրջ զքաղաքօքն, մինչեւ ցԲաաղեթ (Յեսու. ԺԹ.8): 3. Գիւղ, աւան. Ի գիւղսն եւ յագարակսն հանգիցեն (Ղուկ. Թ.12): ա. Ագարակին յատուկ, գիւղական. Գրեաց յամենայն ագարակ տեղիս (Ագաթ., 436):

ԱՀԱԳԻՆ, ա.1. Սարսափազդու, զարհուրելի. դժնի. Շրջեցաք ընդ ամենայն անապատն ընդ մեծ եւ ընդ ահագին (Բ. Օ-

⁷ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ, Լ., Գրաքարի քացատրական քառարան. ձեւաքանոն տարարժէք քառեր, Երեւան 2003, 10-15:

րէնք Ա.19): 2. Մեծ. Պատրաստեալ է նմա կործանումն ահագին (Յովբ ԺԸ.12): 3. Սաստիկ, խիստ. Ահագին զգուշութեամբ յուշարարեալ (Ագաթ., 362): մ. Սաստկօրէն, սաստկապէս. Հրամանօք եւ սաստիւք ահագին կայր ի վերայ դիւացն (Ոսկ. ՅՀ. Ա.1):

Նկատենք նաեւ, որ բառարանն ընդգրկում է այն տարարժէք բառերը, որոնց երկատուած իմաստներն ու արժէքները բաշխւում են խօսքիմասային համակարգի տարբեր միաւորների միջեւ, այլ կերպ ասած՝ դիտարկուած են միջխօսքիմասային տարարժէք բառերը:

2000 թուականին Երեւանում լոյս տեսաւ Ռ. Ղազարեանի «Գրաքարի քառարան» երկհատոր աշխատութիւնը: Սոյն բառարանը ոչ միայն ՆՀԲԻ, այլեւ «Առձեռն քառարանի» սկզբունքներով կազմուած ամբողջական բառարան է, որ մասամբ համալրել է գրաբարեան բառակազմը՝ ելնելով մատենագրական նոր աղբիւրների տուեալներից: Ուղղակիօրէն կարելի է ասել, որ այս բառարանը «Առձեռն քառարանի» փոխադրութիւնն է աշխարհաբարի կամ նոր հայերէնի, որ իր տեսակի մէջ կատարեալ եւ շնորհակալ աշխատանք է. այն մշտապէս օգնելու է մասնագէտներին գրաբարեան բնագրեր թարգմանելու դժուարին եւ աշխատատար գործում:

Այս բառարանում տարբերակուած եւ ի մի է բերուած գրաբարի բառապաշարը, որ ներառում է Ե.-ԺԱ. դարերի ինքնուրոյն եւ թարգմանական երկերում վկայուած բառերը, կայուն կապակցութիւններն ու դարձուածքները, որոնց մեծ մասը նոյնութեամբ կամ ձեւախմաստային որոշ փոփոխութիւններով գործածական է հայոց լեզուի զարգացման յետագայ փուլերում:

Բառարանը կազմուած է այբբենական սկզբունքով. տարբեր խօսքի մասերի պատկանող բառերը տրւում են որպէս գլխաբառեր, որոնց բացատրութեան տարրերի ամբողջութիւնը կազմում է առանձին բառայօգուած: Բառարանում, իբրեւ գլխաբառեր, բերւում են՝

ա) բայանունները (այրումն, ծագումն, գերումն, չրջումն, լսումն...),

բ) պատճառական բայերը (բազմեցուցանել, լաւացուցանել, միացուցանել...),

գ) միադիմի բայերը (արժան է, պիտոյ է, պարտ, օրէն է...),

- դ) անցեալ եւ ենթակայական դերբայները, որոնք համատեղում են անցեալի կամ գոյականի խօսքիմասային արժեքներ (բարձրեալ, կապեալ, անկեալ, հանգուցեալ...),
- է) դերանուանական եւ անկանոն հոլովման պատկանող բառերի թեք հոլովածեւերը,
- զ) համանուն բառերը, որոնք, որպէս առանձին գլխաբառեր, համարակալում են արաբական թուանշաններով,
- է) դարձուածաբանական միաւորները, որոնք տրւում են բառակապակցութեան առաջին բառերը կազմող կամ իմաստով կենտրոնական, հիմնական բառի տակ⁸:

Բառարանում քերականական անհրաժեշտ յղումներով բնութագրւում են բոլոր բառերը. տրւում են դրանց խօսքիմասային արժեքները, խոնարհման կամ հոլովման թեքական անհրաժեշտ ձեւերը. գոյականների դէպքում՝ եզակի եւ յոգնակի սեռականի կամ գործիականի ձեւերը, զուգաձեւութիւնները, երբեմն՝ յոգնակի ուղղականի ձեւերը եւ այլն, ինչպէս՝ Անապատական, ի, աց, ա.գ.: Աստղ, տեղ, տեղաց կամ տեղց, տեղօք կամ տեղբք: Անձն, ձին, ձինք, ձանց: Դաշն, շին, դաշինք, շանց եւ այլն:

Բայերը տրւում են անորոշ դերբայի ձեւով. տարբեր լծորդութիւնների բայերի համար տրւում է եզակի թուի առաջին դէմքի անցեալ կատարեալը եւ բուն հրամայականը, ինչպէս՝ Տեսանել, տեսի, տես, Աղալ, ացի, աղա՛, Շարժել, եցի, շարժեա՛, Կիգուլ, կիգի, կէ՛գ, Ուսանել (իմ), ուսայ, ուսի՛ր եւ այլն:

Մրանց զուգահեռ յաճախ տրւում է անցեալ դերբայը, ինչպէս՝ Դառնալ, դարձայ, դարձ կամ դարձի՛ր, դարձեալ, Կորնչել (իմ), ըեայ, ըի՛ր, ըուեալ, Այտնուլ, տէայ, տի՛ր, տուցեալ, Գալ, եկի, ե՛կ, եկա՛յք, եկեալ եւ այլն:

Անկանոն հոլովան գոյականների եւ դերանունների համար սովորաբար տրւում են եզակի եւ յոգնակի թուի հոլովման բոլոր ձեւերը:

Հաշուի առնելով այն հանգամանքը, որ ՆՀԲում բոլոր բառերի իմաստների եւ նշանակութիւնների համար բերւում են համապատասխան բնագրային վկայութիւններ, այս բառարանը, ինչպէս նշում է հեղինակը, գերծ է մնացել բնագրային օրինակներ վկայելուց:

⁸ ՂԱԶԱՐԵԱՆ, Ռ., Գրաքարի քառարան, Ա., Երևան 2000, 5-6:

Ղազարեանը, հիմք ընդունելով Մխիթարեան միաբանների հանրայալո բառարանները, կազմել է նաեւ «Գրաբարի հոմանիշների բառարան» (Երեւան 2006) եւ «Գրաբարի դարձառիւթների բառարան» (Երեւան 2012) աշխատանքները, վերջինս հրատարակուել է, ցաւօք, հեղինակի մահուանից յետոյ: 1987-1992 ձ. Աւետիսեանի հետ նա հրատարակել է «Միջին հայերէնի բառարան» երկհատոր աշխատանքը, որտեղ միջին հայերէնում գործառուող գրաբարեան բառերն ու նրանց իմաստները տրուած են ըստ ՆՃԲԻ հաւաստի վկայութիւնների:

2010ին լոյս տեսաւ Լ. Յովհաննիսեանի կազմած «Գրաբարի բառարան. նոր հայկազեան բառարանում չվկայուած բառեր» աշխատանքը, որտեղ ընդգրկուած են այն բառերը, ոճերն ու դարձուածքները, որոնք հեղինակը քաղել է գրաբարեան մատենագրութիւնից: Հայկազեան բառարանի հրատարակութիւնից յետոյ ուսումնասիրողները (Ն. Բիւզանդացի, Հր. Աճառեան, Արիս. Վարդանեան եւ ուրիշներ) տարբեր առիթներով անդրադարձել են «նորայալո» կամ «նոր» բառերի, որոնք այդ բառարանում զետեղուած չեն: Եւ ահա Լ. Յովհաննիսեանը, համեմատութեան եզր դարձնելով մխիթարեան վարդապետների գլուխգործոցը, հաւաքել եւ ըստ բնագրային վկայութիւնների բացատրել է նորայալո բազմաթիւ բառեր, որոնց բնագրերը, ամենայն հաւանականութեամբ, յայտնի չեն եղել ՆՃԲԻ հեղինակներին: Սոյն բառարանը իւրովի համալրում է ՆՃԲԻ բառացանկն ու բառայօղուածների բացատրութիւնները:

Հեղինակը գլխաբառերը դասաւորել է այբբենական կարգով՝ նշելով խօսքիմասային արժէքները, որոշ բառերի դէպքում նշուում է նաեւ փոխառութեան աղբիւրը՝ համապատասխան համառօտագրութեամբ, ինչպէս՝ կալամոն, գ. (յուն.), կադեսիմ, գ. (եբր.), խորակ, գ. (միջ. պրսկ.), Լաբարոն, գ. (լատ.), Թաքուտ, գ. (պրսկ.) եւ այլն:

Որոշ դէպքերում տրուում է բառագործածութեան ոլորտը, ինչպէս՝ Խուզակք, գ. (փիւ.), Խեցգետնակեղ, գ. (բժշկ.), Լուսնահարութիւն, գ. (բժշկ.), Բազմոյթ, գ. (աստղբշխ.) եւ այլն:

Բայերը տրուում են անորոշ դերբայածեւով՝ նշելով բայասեււր, ինչպէս՝ Խոնդել, չբ., Խաժարանել, չբ., Լսագելուլ, նբ. Թաղանթել, նբ. եւ այլն: Ի- խոնարհման բայերի համար փակագծերում նշուում է սահմանական եղանակի ներկայ ժամանակի եզակի թուի առաջին դէմքի վերջաւորութիւնը, ինչպէս՝ Արատել (իմ), Պարատել (իմ) եւ այլն:

Բառացանկում ընդգրկուած են նաեւ որոշ բայանուններ, պատճառական բայեր, դերբայներ, որոնք գործածուած են ածականաբար կամ գոյականաբար⁹:

Հեղինակը յատուկ ուշադրութիւն է դարձրել այն գլխաբառերին, որոնք համատեղում են մէկից աւելի խօսքիմասային արժէքներ. այդպիսի բառերը տրուած են խօսքիմասային երկարժէք համատեղումների համապատասխան նշումներով, ինչպէս՝ Խեղդարկեալ, ա.գ., Խայտամահ, ա.գ., Թաքարերէն, ա.գ., Խաչակերպեալ, ա.մ., Թաղամքարդ, ա.մ. եւ այլն: Հանդիպում են բառեր, որոնց իմաստը բնագրի շրջանակներում անգամ մնում է անստոյգ, դրանք տրուած են համապատասխան նշումով, հմմտ. Իրանալիք (իմաստը յստակ չէ):

Յովհաննիսեանի ուսումնասիրած բնագրերում հանդիպում են բառիմաստներ, որոնք արձանագրուած չեն ՆՀԲում. այդպիսի բառերը բառարանում տրուած են աստղանիշով, ինչպէս՝ *Անդաստան, *Անթագաւոր, *Անխոր, *Բնաքանական, *Բոք, *Եռեւտիկոս, *Թարգմանել, *Մակածական, *Շրջել եւ այլն:

Այսպիսի աշխատատար ուսումնասիրութիւն կատարելով հանդերձ՝ Հեղինակը դեռեւս համոզուած չէ, որ բառարանում տեղ են գտել գրաբար մատենագրութեան մէջ աւանդուած, բայց ՆՀԲում չարձանագրուած բոլոր բառերը. «նման կարգի փոքրիշատէ լիակատար քառարան կազմելու համար անհրաժեշտ է գրաբար ինքնուրոյն եւ յատկապէս թարգմանական գրականութեան համարարքառների կամ քառացանկի համակարգչային շտեմարանի գոյութիւն»,¹⁰ - եզրակացնում է նա:

Ինչպէս տեսնում ենք, մեզանում գրաբարի բառարանագրութիւնը զգալի վերելք է ապրել. մէկ անգամ եւս շեշտում ենք՝ դրան նպաստել են Մխիթարեան հայրերի ստեղծած հիմնարար աշխատանքները:

2013ին դարձեալ մեր Հեղինակութեամբ լոյս տեսաւ «Գրաբարի ուսումնական քառարան» աշխատանքը, որ ներկայացնում է Ե.-ԺԲ. դարերի հայ մատենագրութեան մէջ ընդգրկուած գրաբարի բառային կազմն ընտրութեան որոշակի սկզբունքով: Մենք ընդգրկել ենք մատենագրական այն յուշարձանների նիւթը, որ

⁹ ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ, Լ., Գրաբարի քառարան. նոր հայկագեան քառարանում չվկայուած բառեր, Երևան 2010, 4:

¹⁰ Անդ, 5:

նախատեսուած է համալսարաններում գրաբար ուսումնասիրող ուսանողների համար, որոնք առնչւում են նաեւ գրաբար բնագրեր թարգմանելու խնդիրներին:

Բառարանում որպէս առանձին գլխաբառեր տրւում են՝

ա) Յեմակետայիմ քառերը, որպէս սերող հիմքեր, եւ նրանցից ձեւաւորուած բարդութիւններն ու անանցական կազմութիւնները, ինչպէս՝ Քաջ, Քաջաբար, Քաջագոյն, Քաջանուն, Քաջաշորհ, Քաջասլաց, Քաջասլացիկ, Քաջընթաց եւ այլն:

բ) Բառակազմական տարրերակները՝ Աղօթկեար - Աղօթկեր, Յաւէժ - Յաւէտ, Վանատու - Վանատուր, Վայրկեան - Վայրկենի, Նախկի - Նախկին:

գ) Միեւնոյն քառի համադրական եւ վերլուծական տարրերակները՝ ինչպէս՝

Մահու չափ - Մահուչափ: Ակն ածել - Ակնածել: Ակն ունել - Ակնունել եւ այլն:

դ) Հնչիւնական տարրերակները՝ Աղօթկեար - Աղօթկեր, Յաւէժ - Յաւէրժ, Յելուզակ - Յաղուզակ, Տաղանդ - Տաղանտ, Տոմար - Տօմար եւ այլն:

է) Բայանունները՝ Յօշումն, Յանգումն, Տարափումն, Փեռեկումն, Ամբարձումն, Անթաղումն եւ այլն:

զ) Կայուն կապակցութիւններն ու դարձուածքները՝ սրանք մատուցւում են բառակապակցութեան առաջին բառեզրի կամ կապակցութեան հիմնական (իմաստակիր) բաղադրիչների տակ. հմտ. - Նետածիգ գլխաբառի բացատրութեանը յաջորդում է՝ - Նետածիգ առնել կամ լինել, Նետ ձգել՝ արձակել, նետահարել, խոցել:

Կարեւորւում են նիւթական խօսքի մասերի բնութագրերը:

ա) Հոլովուող գոյականների դէպքում տրւում են եզակի եւ յոգնակի սեռականի ձեւերը, ինչպէս՝ Նետող, ի, աց: Ներգոյ, ի, ից: Դրօշակ, ի, աց: Գօտի, տյ, եաց:

բ) Յաճախ տրւում է միայն եզակի սեռականի ձեւը, անեզական բառերի դէպքում յոգնակի սեռականը (նաեւ յոգնակի գործիականը), ինչպէս՝ Յուցումն, ման: Հարցումն, ցման: Բարսմունք, մանց: Փառք, աց: Գմացք: ցից, ցիւք:

գ) Ըստ անհրաժեշտութեան գլխաբառի եզակի եւ յոգնակի սեռականի ձեւերի հետ տրւում է նաեւ յոգնակի ուղղականի ձե-

ւը, ինչպէս՝ Դաշն, իմ, անց, իմք: Ուսումն, ման, մանց, մումն եւ այլն:

դ) Հոլովական զուգաձեւութիւն ունեցող բառերը տրւում են սեռականում հանդիպող բոլոր հոլովիչներով, ինչպէս՝ Փորուած, ոյ կամ ի: Օթեւան, ի, աց կամ ից: Յօրինուած, ոյ, ոց կամ ի, աց: Բիւր, քիւրու, ուց կամ րի, րեւ կամ ոյ, ոց եւ այլն:

է) Բոլոր բայերի համար տրւում են անց. կատ. եզ. 1ին դէմքի խոնարհման վերջաւորութիւնները՝ բայի խոնարհման տիպը ցոյց տալու համար, ինչպէս՝ Ներկել, եցի: Ներհոսել (իմ), եցայ: Համդիսանալ, ացայ: Այտնուլ, եայ եւ այլն:

զ) Եթէ չէզոք սեռի բայերն ունենում են նաեւ ներգործաձեւ խոնարհում, ապա տրւում են համապատասխան խոնարհումների վերջաւորութիւնները, ինչպէս՝ Յամառել, եցի եւ եցայ, չ: Հակամիտել, եցի եւ եցայ, չ, մ: Ձայնակցել, եցայ եւ եցի, չ, մ. եւ այլն:

է) Յաճախ բայի անց. կատ. հետ նշւում են նաեւ բուն հրամայականի ձեւերը, ինչպէս՝ Տեսանել, տեսի, տես: Բեկանել, բեկի, բեկ եւ այլն:

ը) Գլխաբառի հիմնական յատկանիշներից յետոյ նշւում է նաեւ բայի սեռը՝ մ. (ներգործական), չ. (չէզոք), հ. (հասարակ) եւ այլն:

Բնախօսել, եցի, մ. չ: Բնաւորել (իմ), եցայ, չ: Մերկանալ, ացայ, ացի՛ր, մ., չ., հ.:

թ) Եթէ ներգործական սեռի բայը հանդէս է գալիս նաեւ կրաւորական կամ չէզոք սեռերի իմաստներով, ապա տրւում է կրաւորաձեւ խոնարհման վերջաւորութիւններ՝ կ. չ. յղումով, ինչպէս՝

Հատանել, հատի, հա՛տ, մ.: հատայ, հատիր, կ. չ.:

Բառիմաստի քացատրութիւնը բառարանի կենտրոնական մասերից մէկն է, որ նախատեսւում է բացայայտել մենիմաստ եւ բազմիմաստ բառերի նշանակութիւնները եւ դրանք մեկնաբանել առանձին-առանձին:

Մենք կիրառել ենք ժամանակակից բառարանագրութեան մէջ գործածուող բառիմաստի քացատրութեան հետեւեալ եղանակները՝ իմաստաբանական կամ ցկարագրական սահմանումը, հոմանշային սահմանումը, բառակազմական սահմանումը, յղման կարգով սահմանումը եւ այլն:

Բառարանում յատուկ նշումով տրւում են փոխառութիւնների աղբիւրները, որոնք մեծապէս նպաստում են սովորողների բառագիտական-ստուգաբանական գիտելիքների խորացմանն ու դրանց ամրապնդմանը: Այսպէս՝

ա) Եթէ տուեալ գլխաբառը փոխառութիւն է, ապա գլխաբառից անմիջապէս յետոյ փակագծերում (Համառօտագրութեամբ) նշւում է փոխառութեան աղբիւրը, ինչպէս՝ Տաշտ (պիւ.), Վահան (իրան.), Տաճար (պրսկ.), Փիլոն (յուն.), Քահանայ (ասոր.), Գագաթն (աբխ.) եւ այլն:

բ) Որոշ բառերի դէպքում տրւում է միջնորդաւորուած փոխառութեան ուղին՝ նշելով թէ՛ փոխատու լեզուն, թէ՛ փոխառեալ լեզուն, որի միջնորդութեամբ տուեալ բառն անցել է հայերէնին, ինչպէս՝

Աքրայ (ասոր., յուն.-ից), ի, ից, գ.: Վամահայր. կրօնաւոր, վամակամ:

Մենք ցանկանում ենք մեր խօսքն աւարտել մեր իսկ բառարանի առաջաբանից հետեւեալ մէջբերումով. «Հնարաւոր չէ ձեռնարկել գրաբարի որեւէ կարգի բառարան՝ առանց համեմատական խարխիւ նետելու դարակազմիկ «Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի» հիմնարար աշխատութեանը: Միխթարեան երախտաւոր այրերի կազմած բառարանագրական յուշարձանն ընդգրկում է գրաբարի բառային կազմի ողջ հարստութիւնը՝ բառիմաստների ու նրանց նրբերանգների բացատրութիւններով, բնագրային վկայութիւններով, փերականական բնութագրերով, դարձուածային միաւորներով, փոխառութիւնների աղբիւրներով, մի շարք լեզուների զուգադրական թարգմանութիւններով: Մեզ համար գրաբարի բառային կազմի եւ բառիմաստների ճշգրտման կարեւոր աղբիւր է հանդիսացել ոչ պակաս նշանաւոր «Առձեռն բառարանը», որ շուրջ հինգ հազար բառով ու արտայայտութիւններով համալրուել է ՆՀԲի համեմատութեամբ» (էջ 3-4):

Անշուշտ, անուրանալի է Մխիթարեան այրերի բառարանագրական ժառանգութեան վիթխարի դերը հայագիտութեան զարգացման այլ ասպարէզներում եւս. նկատի ունենք դրաբարի դասագրքերը, հայերէնի պատմութեանը նուիրուած ուսումնասիրութիւնները, լեզուի տարբեր. գոյավիճակների համաժամանակեայ եւ տարժամանակեայ ուսումնասիրութիւնները, տարբեր կարգի ատենախօսութիւնների ստեղծումը եւ այլն:

Մենք համոզուած կարող ենք ասել, որ Հ. Գաբրիէլ Աւետիքեանի, Հ. Խաչատուր Սիւրմեյեանի եւ Հ. Միքայէլ Աւգերեանի քանքարաշատ վաստակը ոչ միայն հայ բառարանագրութեան, այլեւ առհասարակ հայ գրքի տպագրութեան ամենի յուշարձան է, որի վերաբերեալ կարելի է տարածել նաեւ Հոմերոսի վիպերգութեանը պատշաճող որակումը՝ յուշարձան, որ պահպանում է անհասանելի տիպարի ու չգերազանցուած նորմայի նշանակութիւն:

ԼԱԼԻԿ ԽԱԶԱՏՐԵԱՆ

Summary

THE LEXICOGRAPHICAL HERITAGE OF THE MKHITARIST
CONGREGATION WITHIN THE CONTEXT OF THE
DEVELOPMENT OF ARMENIAN STUDIES

LALIK KHACHATRYAN

At the beginning of the 18th century, the Mkhitarist Congregation became a cradle of Armenian Studies where various monumental works of different characters sprang up, such as lexicographical, grammatical, bibliographical, religious, historical, and philological works. The masterpiece of the dictionaries is considered to be the work of three Mkhitarist monks – Gabriel Avedikian, Khachatur Surmelian, and Mkrtich Avgerian. The *New Dictionary of the Armenian Language*, published in two large volumes at the San Lazzaro printing house in Venice in 1836-37 is also known as the *New Haykazian Dictionary* (NHD).

All sorts of dictionaries published in Armenian (Hrachia Acharian, Stepanos Malkhasian, Eduard Aghayan, Lalik Khachatryan, Ruben Ghazaryan, Lavrenti Hovhannisyan) can without question be considered to have descended from the renowned NHD, whether in terms of choice of word stock, the structure of entries, semantic explanations, manifestations of polysemy, idiomatic versions, translations from foreign languages, etymologies of root morphemes, manifestations in dialects, the metalanguage of the dictionary, etc.

We fully confirm that G. Avedikian's, K. Surmelian's, and M. Avgerian's richly-endowed work is a monument of not only Armenian lexicography, but also Armenian book printing in general. Finally, the following description suitable for Homer's work, is also applicable in this case: it is a literary monument which is defined by being both unreachable and unexcelled.